

॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ॥

॥ नवमः प्रश्नः ॥

॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमः प्रपाठकः ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत। सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्।
तमष्टादशिभिरनु प्रायुङ्क्त। तमाप्नोत्। तमात्वाऽष्टादशिभिरवारुन्ध।
यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते। यज्ञमेव तैरात्वा यजमानोऽवरुन्धे।
संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा। यदष्टादशिनः। द्वादश मासाः
पञ्चर्तवः॥१॥

संवत्सरोऽष्टादशः। यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते। संवत्सरमेव
तैरात्वा यजमानोऽवरुन्धे। अग्निष्टेऽन्यान्पशून्पाकरोति।
इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनोऽजामित्वाय। नवन्वालभ्यन्ते
सवीर्यत्वाय। यदारण्यैः सङ्स्थापयेत्। व्यवस्येतां पितापुत्रौ।
व्यध्वानः क्रामेयुः। विदूरङ्गामयोग्रामान्तौ स्याताम्॥२॥

ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणं आव्याधिनीस्तस्करा
अरण्येष्वजायेरन्। तदाहुः। अपशवो वा एते। यदारण्याः।
यदारण्यैः सङ्स्थापयेत्। क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः।
अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव इति। यत्पशून्नालभेत।
अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः। यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत्॥३॥

यज्ञवेशसं कुर्यात्। यत्पशून्नालभेत। तेनैव पशून्वरुन्धे।
यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवेशसाय। अवरुद्धा अस्य पशवो

भवन्ति। न यज्ञवेशसम्भवति। न यजमानमरण्यम्मृतं
हरन्ति। ग्राम्यैः सः स्थापयति। एते वै पशवः क्षेमो
नाम। सं पितापुत्राववस्यतः। समध्वानः क्रामन्ति।
समन्तिकङ्ग्रामयोग्रामान्तौ भवतः। नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते॥४॥

ऋतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यंतस्त्रीणि च॥१॥ [१]

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकावव रुन्धीयेति। स
एतानुभयान्पशून्पश्यत्। ग्राम्याश्चरण्याश्च। तानालभत।
तैर्वै स उभौ लोकाववारुन्ध। ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं
लोकमवारुन्ध। आरण्यैरमुम्। यद्ग्राम्यान्पशूनालभते।
इममेव तैर्लोकमव रुन्धे। यदारण्यान्॥५॥

अमुनैः। अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः। य
इतइतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति। एतावान् वै
संवत्सरः। यच्चातुर्मास्यानि। यदेते चातुर्मास्याः पशवं
आलभ्यन्ते। प्रत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽवरुन्धे।
वि वा एष प्रजया पशुभिरुद्धयते। यः संवत्सरं प्रयुङ्क्ते।
संवत्सरः सुवर्गो लोकः॥६॥

सुवर्गन्तु लोकन्नापराधोति। प्रजा वै पशवं एकादशिनीं।
यदेत ऐकादशिनाः पशवं आलभ्यन्ते। साक्षादेव प्रजां
पशून् यजमानोऽवरुन्धे। प्रजापतिर्विराजमसृजत। सा
सृष्टाऽश्वमेधं प्राविशत्। तान्दशिभिरनु प्रायुङ्क्त। तामाप्नोत्।

तामा॒स्त्वा द॒शिभि॒रवा॑रुन्धे। यद्द॒शिनं॑ आल॒भ्यन्ते॑॥७॥

वि॒राज॑मे॒व तैरा॒स्त्वा यज॑मा॒नोऽव॑रुन्धे। एका॑दश द॒शत॒
आल॑भ्यन्ते। एका॑दशाक्षरा त्रि॒ष्टुप्। त्रैष्टु॑भाः प॒शवः॑।
प॒शूने॒वाव॑रुन्धे। वैश्व॑दे॒वो वा अश्वः॑। ना॒नादे॒वत्याः॑
प॒शवो॑ भवन्ति। अश्व॑स्य स॒र्वत्वा॑य। ना॒नारू॑पा भवन्ति।
तस्मा॑न्ना॒नारू॑पाः प॒शवः॑। ब॒हुरू॑पा भवन्ति। तस्मा॑द्ब॒हुरू॑पाः
प॒शवः॑ स॒मृद्धौ॑॥८॥

आर॒ण्याँल्लो॒को द॒शिनं॑ आल॒भ्यन्ते॑ ना॒नारू॑पाः प॒शवो॑ द्वे च॥२॥ [२]

अ॒स्मै वै लो॒काय॑ ग्रा॒म्याः प॒शव॒ आल॑भ्यन्ते।
अ॒मुष्मा॑ आर॒ण्याः। यद्ग्रा॒म्यान्प॒शूना॒लभ॑ते। इ॒ममे॒व
तैर्लो॒कम॑व॒रुन्धे॑। यदा॑र॒ण्यान्। अ॒मुन्तैः॑। उ॒भया॑न्प॒शूना॒लभ॑ते।
गा॒म्याःश्च॑र॒ण्याःश्च॑। उ॒भयो॑र्लो॒कयो॒रव॑रुद्धौ। उ॒भया॑न्प॒शूना॒लभ॑ते॥९॥
गा॒म्याःश्च॑र॒ण्याःश्च॑। उ॒भय॑स्या॒न्नाद्य॒स्याव॑रुद्धौ। उ॒भया॑न्प॒शूना॒लभ॑ते।
गा॒म्याःश्च॑र॒ण्याःश्च॑। उ॒भये॑षां प॒शूना॒मव॑रुद्धौ। त्रय॑स्त्रयो
भवन्ति। त्रय॑ इ॒मे लो॒काः। ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑। ब्र॒ह्मवा॒दिनो॑
वदन्ति। कस्मा॑त्स॒त्यात्॥१०॥

अ॒स्मिँल्लो॒के ब॒हवः॑ का॒मा इति॑। यत्स॑मा॒नीभ्यो॑
दे॒वता॑भ्यो॒ऽन्ये॑ऽन्ये प॒शव॑ आल॒भ्यन्ते॑। अ॒स्मिन्ने॒व
तल्लो॒के का॒मा॑न्दि॒धाति॑। तस्मा॑द॒स्मिँल्लो॒के ब॒हवः॑ का॒माः।
त्रया॑णात्रया॑णां स॒ह व॒पा जु॑होति। त्र्या॑वृ॒तो वै दे॒वाः।
त्र्या॑वृ॒त इ॒मे लो॒काः। ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑। ए॒षां लो॒काना॑

कृत्यै। पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै॥११॥

अवरुद्धा उभयान्यशूनालभते सत्यादहिंसायै॥३॥ [३]

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह। असौ वा आदित्यो ब्रध्नः।
आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह। अग्निर्वा अरुषः।
अग्निमेवास्मै युनक्ति। चरन्तमित्याह। वायुर्वै चरन्।
वायुमेवास्मै युनक्ति। परितस्थुष इत्याह॥१२॥

इमे वै लोकाः परितस्थुषः। इमानेवास्मै लोकान्
युनक्ति। रोचन्ते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना
दिवि। नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति। युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह।
कामानेवास्मै युनक्ति। हरी विपक्षसेत्याह। इमे वै हरी
विपक्षसा। इमे एवास्मै युनक्ति॥१३॥

शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह। अहोरात्रे वै नृवाहसा।
अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति। एता एवास्मै देवता युनक्ति।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं
प्रतिमुञ्चति। यश एवैनं राज्ञाङ्गमयति। जीमूतस्येव भवति
प्रतीकमित्याह। यथायजुरेवैतत्। ये ते पन्थानः सवितः
पूर्व्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै॥१४॥

परा वा एतस्य यज्ञ एति। यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र
वेद्या एति। एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि न
इत्याह। वायुर्वै स्तोता। वायुमेवास्य परस्तादधात्यावृत्यै।
यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति। एवं वा एतदश्वस्य

स्कन्दति। यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीयन्ते। यद्वालेषु
काचानावयन्ति। लोमान्येवास्य तत्सम्भरन्ति॥१५॥

भूर्भुवः सुवृत्तिं प्राजापत्याभिरावयन्ति। प्राजापत्यो
वा अश्वः। स्वयैवैनं देवतया समर्धयन्ति। भूरिति
महिषी। भुव इति वावाता। सुवृत्तिं परिवृत्ती। एषां
लोकानामभिजित्यै। हिरण्ययाः काचा भवन्ति। ज्योतिर्वै
हिरण्यम्। राष्ट्रमश्वमेधः॥१६॥

ज्योतिंश्चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति। सहस्रम्भवन्ति।
सहस्रसम्मितः सुवर्गो लोकः। सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै।
अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः क्रामन्ति।
यौऽश्वमेधेन यजन्ते। वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति
महिष्यभ्यनक्ति। तेजो वा आज्यम्। तेजो गायत्री।
तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे॥१७॥

रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता। तेजो वा
आज्यम्। इन्द्रियन्निष्टुप्। तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे।
आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परिवृत्ती। तेजो
वा आज्यम्। पशवो जगती। तेजसैवास्मै पशूनवरुन्धे।
पत्नयोऽभ्यञ्जन्ति। श्रिया वा एतद्रूपम्॥१८॥

यत्पत्नयः। श्रियमेवास्मिन्तद्धति। नास्मात्तेज इन्द्रियं
पशवः श्रीरप क्रामन्ति। लाजी (३) ज्वाची (३)
न् यशोममाँ(४) इत्यतिरिक्तमन्त्रमश्वयोपाहरन्ति।

प्र॒जामे॒वान्नादीं॑ कुर्वते। ए॒तद्दे॒वा अन्न॑म॒तैतदन्न॑म॒द्धि
प्रजा॑प॒त इत्या॑ह। प्र॒जायां॑मे॒वान्नाद्य॑न्दधते। यदि॒ नाव॑जिघ्रैत्।
अ॒ग्निः प॒शुरा॑सी॒दित्य॑व॒घ्राप॑येत्। अ॒व है॒व जि॑घ्रति।
आ॒क्रान् वा॒जी क्र॒मैरत्य॑क्रमी॒द्वाजी॑ द्यौस्ते॒ पृष्ठं॑ पृ॒थिवी॑
स॒धस्थ॑मित्य॒श्वम॑नु॒मन्त्र॑यते। ए॒षां लो॒काना॑म॒भिजि॑त्यै।
समि॑द्धो अ॒ञ्जन्कृ॑दरं मती॒नामित्य॑श्व॒स्याप्रि॑यो भवन्ति
सरू॒प॒त्याय॑॥१९॥

परित॑स्थुष इत्या॑हेमे ए॒वास्मै॑ युन॒त्तद्य॑भिजि॒त्यै भर॑न्त्य॒श्वमे॒धो रु॒न्धे रू॒पञ्जि॑घ्रति त्रीणि॑ च॥४॥—[४]

तेज॑सा॒ वा ए॒ष ब्र॑ह्मवर्च॒सेन॑ व्यृ॒द्ध्यते॑। योऽ॒श्वमे॒धेन॑ यज॑ते।
होता॑ च ब्र॒ह्मा च॑ ब्र॒ह्मोद्य॑ वदतः। तेज॑सा चै॒वैनं॑ ब्रह्मवर्च॒सेन॑
च॒ सम॑र्धयतः। द॒क्षिण॑तो ब्र॒ह्मा भ॑वति। द॒क्षिण॑तआ॒यत॑नो॒ वै
ब्र॒ह्मा। बा॒र॒ह॒स्प॒त्यो वै ब्र॒ह्मा। ब्र॒ह्मव॑र्च॒समे॒वास्य॑ दक्षिण॒तो
द॑धाति। तस्मा॒द॒क्षिणो॑ऽर्धो॒ ब्रह्म॑वर्च॒सित॑रः। उ॒त्तर॑तो होता॑
भवति॥२०॥

उ॒त्तर॑तआ॒यत॑नो॒ वै होता॑। आ॒ग्ने॒यो वै होता॑। तेजो॒ वा अ॒ग्निः।
तेज॑ ए॒वास्यो॑त्तर॒तो द॑धाति। तस्मा॒दु॒त्तरो॑ऽर्ध॒स्तेज॑स्वि॒तरः॑।
यूप॑म॒भितो॑ वदतः। य॒ज॒मा॒नदे॒वत्यो॑ वै यूपः॑। यज॑मानमे॒व
तेज॑सा च ब्रह्मवर्च॒सेन॑ च॒ सम॑र्धयतः। किं॑ स्वि॒दासी॑त्पूर्व॒चित्ति॑रित्या॑ह
द्यौर्वै वृष्टिः॑ पूर्॒वचित्तिः॑॥२१॥

दि॒वंमे॒व वृष्टि॑म॒वरु॑न्धे। किं॑ स्वि॒दासी॑द्बृ॒हद्वय॑ इत्या॑ह। अ॒श्वो
वै बृ॒हद्वयः॑। अ॒श्वमे॒वावरु॑न्धे। किं॑ स्वि॒दासी॑त्पि॒शङ्गि॑लेत्या॑ह।

रात्रिर्वै पिंशङ्गिला। रात्रिमेवावरुन्धे। किं स्विदासीत्पिलिप्पिलेत्याह
श्रीर्वै पिलिप्पिला। अन्नाद्यमेवावरुन्धे॥२२॥

कः स्विदेकाकी चरतीत्याह। असौ वा आदित्य
एकाकी चरति। तेज एवावरुन्धे। क उस्विज्जायते
पुनरित्याह। चन्द्रमा वै जायते पुनः। आयुरेवावरुन्धे।
किं स्विद्धिमस्य भेषजमित्याह। अग्निर्वै हिमस्य भेषजम्।
ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे। किं स्विदावपनं महदित्याह॥२३॥

अयं वै लोक आवपनम्महत्। अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति।
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्याह। वेदिर्वै परोऽन्तः
पृथिव्याः। वेदिमेवावरुन्धे। पृच्छामि त्वा भुवनस्य
नाभिमित्याह। यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः। यज्ञमेवावरुन्धे।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह। सोमो वै
वृष्णो अश्वस्य रेतः। सोमपीथमेवावरुन्धे। पृच्छामि
वाचः परमं व्योमेत्याह। ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम।
ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे॥२४॥

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतश्चत्वारि

च॥५॥ [५]

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति। योऽश्वमेधेन यजते।
प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति।
प्राणानेवास्मिन्दधाति। नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति।
अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु। प्रियन्त्वा प्रियाणाम्।

वर्षिष्ठमाप्यानाम्। निधीनान्त्वा निधिपतिः हवामहे वसो
ममेत्याह। अपैवास्मै तद्धवते॥२५॥

अथो ध्रुवन्त्येवैनम्। अथो न्येवास्मै ह्रवते। त्रिः परियन्ति।
त्रय इमे लोकाः। एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते। त्रिः पुनः
परियन्ति। षट्स्पर्धन्ते। षड्वा ऋतवः। ऋतुभिरेवैनन्ध्रुवते।
अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति॥२६॥

ये यज्ञे ध्रुवनन्तन्वते। नवकृत्वः परियन्ति। नव वै पुरुषे
प्राणाः। प्राणानेवात्मन्दधते। नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति। अम्बे
अम्बाल्यम्बिके इति पत्नीमुदानयति। अहृतैवैनम्। सुभगे
काम्पीलवासिनीत्याह। तप एवैनामुपनयति। सुवर्गे लोके
सम्प्रोर्ण्वाथामित्याह॥२७॥

सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति। आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजाऽसि गर्भधमित्याह। प्रजा वै पशवो गर्भः।
प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते। देवा वा अश्वमेधे पवमाने।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्। तमश्वः प्राजानात्।
यत्सूचीभिरसिपथान्कल्पयन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै। गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह॥२८॥

यथायजुरेवैतत्। त्रय्यः सूच्यो भवन्ति। अयस्मर्यो रजता
हरिण्यः। अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्यः। अन्तरिक्षस्य
रजताः। दिवो हरिण्यः। दिशो वा अयस्मर्यः। अवान्तरदिशा

रज्जुताः। ऊर्ध्वा हरिण्यः। दिशं एवास्मै कल्पयति। कस्त्वा
छति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहिंसायै॥२९॥

हुवते क्रामन्त्यूर्वाधामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च॥६॥ [६]

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रङ्गमति। योऽश्वमेधेन यजते।
ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह। श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः।
श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति। वेणुभारङ्गिराविवेत्याह। राष्ट्रं
वै भारः। राष्ट्रमेवास्मै पर्यूहति। अथास्या मध्यमेधतामित्याह।
श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम्॥३०॥

श्रियमेवावरुन्धे। शीते वाते पुनन्निवेत्याह। क्षेमो वै राष्ट्रस्य
शीतो वातः। क्षेममेवावरुन्धे। यद्धरिणी यवमतीत्याह। विद्वै
हरिणी। राष्ट्रं यवः। विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति।
न पुष्टं पशु मन्यत इत्याह। तस्माद्राजा पशून् पुष्यति॥३१॥

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायतीत्याह। तस्माद्वैशीपुत्रन्नाभिषिञ्चन्ते
इयं यका शकुन्तिकेत्याह। विद्वै शकुन्तिका। राष्ट्रमश्वमेधः।
विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति। आहलमिति
सर्पतीत्याह। तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति। आहतङ्गमे पस
इत्याह। विद्वै गर्भः॥३२॥

राष्ट्रं पसः। राष्ट्रमेव विश्याहन्ति। तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्।
माता च ते पिता च त इत्याह। इयं वै माता। असौ पिता।
आभ्यामेवेनं परिददाति। अग्रं वृक्षस्य रोहत इत्याह। श्रीर्वै

वृक्षस्याग्रम्। श्रियमेवाव रुन्धे॥३३॥

प्रसुलामीति ते पिता ग॒भे मुष्टि॑मंत॒सय॑दित्याह। विद्वे ग॒भः।
रा॒ष्ट्रमुष्टिः। रा॒ष्ट्रमे॒व वि॒श्याह॑न्ति। तस्मा॑द्रा॒ष्ट्रं वि॒शं घातु॑कम्।
अप॒ वा ए॒तेभ्यः प्रा॒णाः क्रा॑मन्ति। ये य॒ज्ञेऽपू॑तं वदन्ति।
द॒धि॒क्राव्णो॑ अकारिष॒मिति॑ सुरभि॒मती॑मृचं वदन्ति। प्रा॒णा
वै सु॑र॒भयः। प्रा॒णाने॒वात्म॑न्दधते। नै॒भ्यः प्रा॒णा अप॑क्रामन्ति।
आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒ इत्य॒द्विर्मा॑र्जयन्ते। आपो॒ वै सर्वा॑
दे॒वताः। दे॒वता॑भिरे॒वात्मानं॑ पवयन्ते॥३४॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे दधते चत्वारि च॥७॥ [७]

प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाः सृ॒ष्ट्वा प्रे॒णाऽनु॑ प्रावि॑शत्। ताभ्यः पुनः
सम्भ॑वितु॒न्नाश॑क्रोत्। सोऽब्र॑वीत्। ऋ॒ध्रव॑दित्सः। यो मे॒तः पुनः
सम्भ॑र॒दिति॑। तन्दे॒वा अ॑श्वमे॒धेनै॒व सम॑भरन्। ततो॒ वै त
आ॑र्ध्व॒वन्। योऽश्व॑मे॒धेन॒ यज॑ते। प्र॒जाप॑तिमे॒व सम्भ॑रत्यृ॒ध्नोति॑।
पुरु॑ष॒माल॑भते॥३५॥

वैरा॒जो वै पुरु॑षः। वि॒राज॑मे॒वाल॑भते। अथो॒ अन्नं॑ वै
वि॒राट्। अन्न॑मे॒वाव॑रुन्धे। अश्व॒माल॑भते। प्रा॒जाप॑त्यो वा
अश्वः। प्र॒जाप॑तिमे॒वाल॑भते। अथो॒ श्रीर्वा॑ एक॑शफम्।
श्रिय॑मे॒वाव॑रुन्धे। गा॒माल॑भते॥३६॥

य॒ज्ञो वै गौः। य॒ज्ञमे॒वाल॑भते। अथो॒ अन्नं॑ वै गौः।
अन्न॑मे॒वाव॑रुन्धे। अ॒जा॒वी आल॑भते भू॒म्ने। अथो॒ पुष्टि॑र्वै भू॒मा।

पुष्टिमेवावरुन्धे। पर्यग्निकृतं पुरुषश्चारण्याः श्रोत्सृजन्त्यहिंसायै।
 उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते। यश्चावमो यश्च परमः।
 तैऽस्योभये यज्ञे बद्धाः। अभीष्टा अभिप्रीताः। अभिजिता
 अभिहुता भवन्ति। नैनन्दङ्गवः पशवो यज्ञे बद्धाः। अभीष्टा
 अभिप्रीताः। अभिजिता अभिहुता हिंसन्ति। योऽश्वमेधेन
 यजते। य उ चैनमेवं वेद॥ ३७॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च॥८॥

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा। चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेहन्।
 एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रति तिष्ठति। एकविंशत्प्रतिष्ठायां
 ऋतूनन्वारोहति। ऋतवो वै पृष्ठानि। ऋतवः संवत्सरः।
 ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय। देवता अभ्यारोहति। शक्ररयः
 पृष्ठम्भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः। अन्येऽन्ये वा एते पशव
 आलभ्यन्ते॥ ३८॥

उतेव ग्राम्याः। उतेवारण्याः। अहरेव रूपेण समर्धयति।
 अथो अहं एवैष बलिर्हियते। तदाहुः। अपशवो वा एते।
 यदजावयश्चारण्याश्च। एते वै सर्वे पशवः। यद्व्या इति।
 गव्यान्पशूनुत्तमेऽहन्नालभते॥ ३९॥

तेनैवोभयान्पशूनावरुन्धे। प्राजापत्या भवन्ति। अनभिजितस्याभिजित्यै
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति। अन्त एव
 ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे। सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति
 द्विन्द्विनः पशूनालभते। अहोरात्राणामभिजित्यै। पशुभिर्वा

एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। छगुलङ्कुल्माषङ्किदिदीविं
विंदीगयमिति त्वाष्ट्रान्पशूना लभते। पशुभिरेवात्मानं
समर्धयति। ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते।
पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते। ऋतुभिरेवात्मानं
समर्धयति। आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते। योऽश्वमेधेन
यजते। पर्यग्निकृता उत्सृजन्त्यनाव्रस्काय॥४०॥

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च॥१॥ [९]

प्रजापतिरकामयत महानन्नादः स्यामिति। स एतावश्वमेधे
महिमानावपश्यत्। तावंगृहीत। ततो वै स महानन्नादोऽभवत्।
यः कामयेत महानन्नादः स्यामिति। स एतावश्वमेधे महिमानो
गृहीत। महानेवान्नादो भवति। यजमानदेवत्यां वै वृषा।
राजा महिमा। यद्वृषाम्महिम्नोभयतः परियजति। यजमानमेव
राज्येनोभयतः परिगृह्णाति। पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये
देवाः। उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये। ते वा एतेऽश्व एव
मेध्यं उभयेऽवरुध्यन्ते। यद्वृषाम्महिम्नोभयतः परियजति।
तानेवोभयान्प्रीणाति॥४१॥

परियजति षट्॥१०॥ [१०]

वैश्वदेवो वा अश्वः। तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात्। या
देवता अपिभागाः। ता भागधेयेन व्यर्धयेत्। देवताभ्यः
समदन्दध्यात्। स्तेगान्दष्ट्राभ्याम्मण्डूकां जम्येभिरिति।
आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसङ्ख्यायमाहुतीर्जुहोति। या एव

दे॒वता॒ अपि॑भा॒गाः। ता भा॑ग॒धेये॑न् सम॑र्धयति। न दे॒वता॑भ्यः
स॒मद॑न्दधाति॥ ४२॥

चतु॑र्दशै॒तान॑नुवा॒काञ्जु॑होत्यन॑न्तरित्यै। प्र॒यासाय॒ स्वाहे॑ति
पञ्च॑द॒शम्। पञ्च॑द॒श वा अ॑र्धमा॒सस्य॒ रात्रे॑यः। अ॒र्धमा॒सशः
सं॒वत्स॒र आ॑प्यते। दे॒वा॒सुराः सं॑यन्ता आसन्। तै॑ऽब्रुवन्न॒ग्नयः
स्वि॑ष्ट॒कृतः। अ॒श्वस्य॒ मे॒ध्यस्य॒ वय॑मु॒द्धार॑मु॒द्धरा॑महै।
अथै॒तान॑भि भ॒वामे॑ति। ते लो॒हित॑मु॒द॒हर॑न्त। ततो॑ दे॒वा
अ॒भव॑न्॥ ४३॥

परा॑ऽसुराः। यत्स्वि॑ष्ट॒कृद्ध्यो लो॒हितं जु॑होति भ्रातृ॒व्याभि॑भूत्यै।
भ॒व॒त्या॒त्मना॑। परा॑ऽस्य भ्रातृ॒व्यो भ॑वति। गो॒मृग॑क॒ण्ठेन॑
प्रथ॑मामाहु॒तिं जु॑होति। प॒शवो॒ वै गो॑मृगः। रु॒द्रोऽग्निः
स्वि॑ष्ट॒कृत्। रु॒द्रादे॒व प॒शून्त॑र्दधाति। अथो॒ यत्रै॒षाऽऽहु॑तिर॒हूय॑ते।
न तत्र॑ रु॒द्रः प॒शून्भि॑म॒न्यते॥ ४४॥

अ॒श्वश॑फेनं द्वितीया॒माहु॑तिं जुहोति। प॒शवो॒ वा एक॑शफम्।
रु॒द्रोऽग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्। रु॒द्रादे॒व प॒शून्त॑र्दधाति। अथो॒
यत्रै॒षाऽऽहु॑तिर॒हूय॑ते। न तत्र॑ रु॒द्रः प॒शून्भि॑म॒न्यते। अ॒यस्म॑येन
कम॑ण्डलु॒ना तृ॒तीया॑म्। आहु॑तिं जुहोत्याया॒स्यो वै प्र॒जाः।
रु॒द्रोऽग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत्। रु॒द्रादे॒व प्र॒जा अ॒न्त॑र्दधाति। अथो॒
यत्रै॒षाऽऽहु॑तिर॒हूय॑ते। न तत्र॑ रु॒द्रः प्र॒जा अ॒भि॑म॒न्यते॥ ४५॥

दधात्यर्भवन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति द्वे च ॥ ११॥ [११]

अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत्। तदश्वस्तोमीयमभवत्।
यदश्वस्तोमीयं जुहोति। समेधमेवैनमालभते। आज्येन
जुहोति। मेधो वा आज्यम्। मेधोऽश्वस्तोमीयम्।
मेधेनैवास्मिन्मेधन्दधाति। षट्त्रिंशतं जुहोति। षट्त्रिंशदक्षरा
बृहती॥४६॥

बार्हताः पशवः। सा पशूनाम्मात्रा। पशूनेव मात्रया
समर्धयति। तायद्भूयसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात्।
पशून्मात्रया व्यर्धयेत्। षट्त्रिंशतं जुहोति। षट्त्रिंशदक्षरा
बृहती। बार्हताः पशवः। सा पशूनाम्मात्रा। पशूनेव मात्रया
समर्धयति॥४७॥

अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति। द्विपाद्वै पुरुषो
द्विप्रतिष्ठः। तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति। तदाहुः। अश्वस्तोमीयं
पूर्वं होतव्यां (३) न्द्विपदां (३) इति। अश्वो वा
अश्वस्तोमीयम्। पुरुषो द्विपदाः। अश्वस्तोमीयं हुत्वा
द्विपदा जुहोति। तस्माद्विपाच्चतुष्पादमत्ति। अथो द्विपद्येव
चतुष्पदः प्रतिष्ठायपति। द्विपदा हुत्वा। नान्यामुत्तरामाहुतिं
जुहुयात्। यदन्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात्। प्र प्रतिष्ठायामश्ववेत।
द्विपदा अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै॥४८॥

बृहत्त्यर्धयति स्थापयति पञ्च च॥१२॥ [१२]

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत।

सोऽस्मात्सृष्टोऽपांक्रामत्।

तं यज्ञक्रतुभिर्नवैच्छत्। तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत्।
तमिष्टिभिर्नवैच्छत्। तमिष्टिभिर्नान्वविन्दत्। तदिष्टीनामिष्टित्वम्।
यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते। अश्वमेव तदन्विच्छति। सावित्रियो
भवन्ति॥४९॥

इयं वै सविता। यो वा अस्यान्नश्यति यो निलयते।
अस्यां वाव तं विन्दन्ति। न वा इमाङ्कश्चनेत्याहुः।
तिर्यङ्गोर्ध्वोत्येतुमर्हतीति। यत्सावित्रियो भवन्ति।
सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति। ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः
परा परावतङ्गन्तोः। यत्सायन्धृतीर्जुहोति। अश्वस्यैव यत्यै
धृत्यै॥५०॥ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते। अश्वमेव तदन्विच्छति।
यत्सायन्धृतीर्जुहोति। अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै। तस्मात्सायं
प्रजाः क्षेम्या भवन्ति। यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते। अश्वमेव
तदन्विच्छति। तस्माद्विवा नष्टेष एति। यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते
सायन्धृतीर्जुहोति। अहोरात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति। अथो
अहोरात्राभ्यामेवास्मै योगक्षेमङ्कल्पयति॥५१॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च॥१३॥ [१३]

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रङ्गामति। योऽश्वमेधेन यजते।
ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः। श्रिया वा एतद्रूपम्। यद्वीणा।
श्रियमेवास्मिन्तद्धतः। यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते।
वीणाऽस्मै वाद्यते। तदाहुः। यदुभौ ब्राह्मणौ गायताम्॥५२॥
प्रभ्रंशुकास्माच्छ्रीः स्यात्। न वै ब्राह्मणे श्री रमत इति।

ब्राह्मणोऽन्यो गायेत्। राजन्योऽन्यः। ब्रह्म वै ब्राह्मणः।
क्षत्रं राजन्यः। तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः
श्रीः परिगृहीता भवति। तदाहुः। यदुभौ दिवा गायेताम्।
अपास्माद्राष्ट्रङ्गामेत्॥५३॥

न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमत इति। यदा खलु वै राजा कामयते।
अथ ब्राह्मणञ्जिनाति। दिवा ब्राह्मणो गायेत्। नक्तं राजन्यः।
ब्रह्मणो वै रूपमहः। क्षत्रस्य रात्रिः। तथा हास्य ब्रह्मणा च
क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतम्भवति। इत्यददा इत्ययजथा
इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्। इष्टापूर्त वै ब्राह्मणस्य॥५४॥

इष्टापूर्तेनैवेनं स समर्धयति। इत्यंजिना इत्ययुध्यथा
इत्यमुं सङ्ग्राममहन्निति राजन्यः। युद्धं वै राजन्यस्य।
युद्धेनैवेनं स समर्धयति। अक्लृप्ता वा एतस्यर्तव इत्याहुः।
योऽश्वमेधेन यजत इति। तिस्रोऽन्यो गायति तिस्रोऽन्यः।
षट्पम्पद्यन्ते। षड्वा ऋतवः। ऋतूनेवास्मै कल्पयतः। ताभ्यां
संस्थायां। अनोयुक्ते च शते च ददाति। शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रियः। आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति॥५५॥

गायेताङ्गामेद्ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च॥१४॥

[१४]

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वारयन्ताः। तेभ्यो यदाहुतीर्न
जुहुयात्। लोकलोक एनं मृत्युर्विन्देत्। मृत्यवे स्वाहा
मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति। लोकाल्लोकादेव

मृत्युमवयजते। नैनं॑ लोके॒लोके मृत्युर्विन्दति॑। यदमुष्मै॑
स्वाहाऽमुष्मै॑ स्वाहेति॑ जुह्वत्स॒श्चक्षी॑त। ब॒हुं मृत्युम॒मित्रं
कुर्वीत। मृत्यवे॒ स्वाहेत्येक॑स्मा ए॒वैका॑ जुहुयात्। ए॒को वा
अ॒मुष्मि॑ल्लो॒के मृत्युः॥५६॥

अ॒श॒न॒या मृत्युरे॒व। तमे॒वामुष्मि॑ल्लो॒केऽवय॑जते। भ्रू॒ण॒ह॒त्यायै
स्वाहेत्य॑वभृथ आहु॑तिं जुहोति। भ्रू॒ण॒ह॒त्यामे॒वाव॑ यजते।
तदा॑हुः। यद्भ्रू॒ण॒ह॒त्या पा॒त्र्याऽथ॑। कस्मा॑द्यज्ञेऽपि॑ क्रियत॒
इति॑। अ॒मृत्यु॒र्वा अ॒न्यो भ्रू॒ण॒ह॒त्याया॒ इत्या॑हुः। भ्रू॒ण॒ह॒त्या
वाव॑ मृत्युरिति॑। यद्भ्रू॒ण॒ह॒त्यायै॒ स्वाहेत्य॑वभृथ आहु॑तिं
जुहोति॑॥५७॥

मृत्युमे॒वाहु॑त्या तर्पयित्वा प॑रि॒पाणं॑ कृत्वा। भ्रू॒ण॒घ्ने
भे॒ष॒जं क॑रोति। ए॒तां ह॒ वै मु॑ण्डि॒भ औ॑दन्य॒वः।
भ्रू॒ण॒ह॒त्यायै प्रायश्चित्तिं॑ वि॒दां च॑कार। यो हा॒स्यापि॑ प्र॒जायां॑
ब्राह्म॒णं ह॑न्ति। सर्व॑स्मै तस्मै॑ भे॒ष॒जं क॑रोति। जु॒म्ब॒काय॑
स्वाहेत्य॑वभृथ उ॒त्त॒मा॒माहु॑तिं जुहोति। वरु॑णो॒ वै जु॑म्ब॒कः।
अ॒न्त॒त ए॒व वरु॑णमवयजते। ख॒ल॒तेर्वि॑क्लि॒धस्य॑ शु॒क्लस्य॑
पि॒ङ्गाक्ष॑स्य॒ मूर्धं जु॑होति। ए॒तद्वै वरु॑णस्य रू॒पम्। रू॒पेणै॒व
वरु॑णमवयजते॥५८॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धं जुहोति द्वे च॥१५॥ [१५]

वा॒रु॒णो वा अ॒श्वः। तन्दे॒वता॑या व्य॒र्धय॑ति। यत्प्रा॑जाप॒त्यं

क॒रोति॑। नमो॑ रा॒ज्ञे नमो॑ वरु॒णाये॒त्याह॑। वा॒रु॒णो वा अश्वः॑।
स्वयै॑वैनं॑ दे॒वत॑या॒ सम॑र्धयति। नमो॑ऽश्वा॒य नमः॑ प्र॒जाप॑तय॒
इत्या॑ह। प्रा॒जाप॑त्यो वा अश्वः॑। स्वयै॑वैनं॑ दे॒वत॑या॒ सम॑र्धयति।
नमो॑ऽधि॑पतय॒ इत्या॑ह॥५९॥

धर्मो॑ वा अधि॑पतिः। धर्म॑मे॒वावरु॑न्धे। अधि॑पतिर॒स्यधि॑पति॒म्मा
कुर्व॑धि॑पतिर॒हं प्र॒जानां॑ भूयास॒मित्या॑ह। अधि॑पतिमे॒वैनं॑
समा॒नानां॑ करोति। मान्धे॑हि मयि॑ धे॒हीत्या॑ह। आ॒शिषं॑मे॒वैता॑माशा॒स्ते।
उ॒पाकृ॑ताय॒ स्वाहे॑त्युपाकृ॑ते जुहोति। आल॑ब्धाय॒ स्वाहे॑ति
नियु॑क्ते जुहोति। हु॒ताय॒ स्वाहे॑ति हु॒ते जु॑होति। ए॒षां
लो॒काना॑म॒भिजि॑त्यै॥६०॥

प्र वा ए॒ष ए॒भ्यो लो॒केभ्य॑श्च॒वते। यो॑ऽश्वमे॒धेन॒ यज॑ते।
आ॒ग्नेय॑मैन्द्रा॒ग्रमा॑श्विनम्। तान्प॒शूल॑भते॒ प्रति॑ष्ठित्यै। यदा॑ग्ने॒यो
भव॑ति। अ॒ग्निः सर्वा॑ दे॒वताः॑। दे॒वता॑ ए॒वावरु॑न्धे। ब्र॒ह्म वा
अ॒ग्निः। क्ष॒त्रमिन्द्रः॑। यदैन्द्रा॒ग्रो भव॑ति॥६१॥

ब्र॒ह्मक्ष॑त्रे ए॒वावरु॑न्धे। यदा॑श्विनो भव॑ति। आ॒शिषा॑मवरु॒द्धौ।
त्रयो॑ भवन्ति। त्रयं॑ इ॒मे लो॒काः। ए॒ष्वेव॑ लो॒केषु॑ प्रति॑तिष्ठति।
अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ऽष्टाक॑पाल॒ इति॑ दश॑हविष॒मिष्टिं॑ निर्व॑पति।
दशा॑क्षरा वि॒राट्। अ॒न्नं वि॒राट्। वि॒राजै॑वान्नाद्य॒मवरु॑न्धे।
अ॒ग्नेर्म॑न्वे प्रथ॒मस्य॒ प्रचे॑तस् इति॑ याज्यानुवा॒क्या भव॑न्ति
सर्व॑त्वाय॑ ॥६२॥

अधिपतय॒ इत्या॑हाभि॒जित्या॑ ऐन्द्रा॒ग्नो भव॑ति रु॒न्ध्र ए॒कं च॥१६॥

[१६]

यद्य॒श्वमु॑प॒तप॑द्विन्देत्। आ॒ग्नेय॒म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेत्। सौ॒म्यं
च॒रुम्। सा॒वि॒त्रम॒ष्टाक॑पालम्। यदा॑ग्ने॒यो भव॑ति। अ॒ग्निः सर्वा॑
दे॒वताः। दे॒वता॑भिरे॒वैन॑मिषज्यति। यत्सौ॒म्यो भव॑ति। सोमो॒
वा ओष॑धीना॒ः राजा॑। याभ्य॑ ए॒वैनं॑ वि॒न्दति॥६३॥

ताभिरे॒वैन॑मिषज्यति। यत्सा॒वि॒त्रो भव॑ति। स॒वि॒तृप्र॑सूत
ए॒वैन॑मिषज्यति। ए॒ताभिरे॒वैनं॑ दे॒वता॑भिर्भिषज्यति। अ॒ग॒दो
हैव॑ भवति। पौ॒ष्णं च॒रुं निर्व॑पेत्। यदि॑ श्लो॒णः स्यात्। पू॒षा
वै श्लो॒ण्यस्य॑ भिषक्। स ए॒वैन॑मिषज्यति। अ॒श्लो॒णो हैव॑
भवति॥६४॥

रौ॒द्रं च॒रुं निर्व॑पेत्। यदि॑ म॒हती॑ दे॒वता॑ऽभि॒मन्ये॑त। ए॒तद्दे॒व॒त्यो
वा अ॒श्वः। स्वयै॒वैनं॑ दे॒वता॑या भिषज्यति। अ॒ग॒दो हैव॑ भवति।
वै॒श्वान॒रं द्वा॑द॒शक॑पालं॒ निर्व॑पेन्मृ॒गाख॑रे यदि॑ नागच्छेत्।
इ॒यं वा अ॒ग्निर्वै॑श्वान॒रः। इ॒यमे॒वैन॑म॒र्चिभ्या॑ परि॒रोध॑मानयति।
आ॒हैव॑ सु॒त्यम॑हर्गच्छति। यद्य॑धी॒यात्॥६५॥

अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ऽष्टाक॑पालः। सौ॒र्यं प॑यः। वा॒य॒व्यं
आज्य॑भागः। यज॑मानो॒ वा अ॒श्वः। अ॒हंसा॒ वा ए॒ष
गृ॑हीतः। यस्या॒श्वो मे॒धा॒य प्रो॑क्षितोऽध्येति। यद॑हो॒मुचे॑
निर्व॑पति। अ॒हंस॑ ए॒व तेन॑ मुच्यते। यज॑मानो॒ वा अ॒श्वः।
रेत॑सा॒ वा ए॒ष व्य॑ध्यते॥६६॥

यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽप्येति। सौर्यं रेतः। यत्सौर्यं पयो भवति। रेतसैवैनं स समर्धयति। यजमानो वा अश्वः। गर्भैर्वा एष व्यृध्यते। यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽप्येति। वायव्या गर्भाः। यद्वायव्यं आज्यभागो भवति। गर्भैरेवैनं स समर्धयति। अथो यस्यैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते। इष्ट्वा वसीयान्भवति॥६७॥

विन्दत्यश्वो ह वै भवत्यधीयादध्यते गर्भैरेवैनं स समर्धयति द्वे च॥१७॥ [१७]

तदाहुः। द्वादश ब्रह्मौदनान्त्संस्थिते निर्वपेत्। द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेते। यदिष्टिभिर्यजेत। उपनामुक एनं यज्ञः स्यात्। पापीयास्तु स्यात्। आप्तानि वा एतस्य छन्दांसि। य ईजानः। तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुं जीतेति। सर्वा वै संस्थिते यज्ञे वागाप्यते॥६८॥

साप्ता भवति यातयाम्नी। क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता। सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः। द्वादशैव ब्रह्मौदनान्त्संस्थिते निर्वपेत्। प्रजापतिर्वा ओदनः। यज्ञः प्रजापतिः। उपनामुक एनं यज्ञो भवति। न पापीयान्भवति। द्वादश भवन्ति। द्वादशमासाः संवत्सरः। संवत्सर एव प्रतितिष्ठति॥६९॥

आप्यते संवत्सर एकं च॥१८॥ [१८]

एष वै विभूर्नामं यज्ञः। सर्वं ह वै तत्र विभु भवति। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते। एष वै प्रभूर्नामं यज्ञः। सर्वं ह वै तत्र प्रभु

भ॑वति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वा ऊ॒र्जस्वा॒न्नाम॑ य॒ज्ञः।
सर्व॑ ह॒ वै तत्रो॒र्जस्व॑द्भवति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै
पय॑स्वा॒न्नाम॑ य॒ज्ञः॥७०॥

सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ पय॑स्वद्भवति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै
विधृ॑तो॒ नाम॑ य॒ज्ञः। सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ विधृ॑तम्भवति। यत्रै॒तेन॑
य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै व्यावृ॑त्तो॒ नाम॑ य॒ज्ञः। सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑
व्यावृ॑त्तम्भवति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै प्रति॑ष्ठितो॒
नाम॑ य॒ज्ञः। सर्व॑ ह॒ वै तत्र॑ प्रति॑ष्ठितम्भवति॥७१॥

यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै ते॑ज॒स्वी नाम॑ य॒ज्ञः। सर्व॑ ह॒
वै तत्र॑ तेज॒स्वि भ॑वति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष
वै ब्र॑ह्मवर्च॒सी नाम॑ य॒ज्ञः। आ ह॒ तत्र॑ ब्राह्म॒णो ब्र॑ह्मवर्च॒सी
जा॑यते। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वा अ॑तिव्या॒धी नाम॑
य॒ज्ञः। आ ह॒ वै तत्र॑ राज॒न्योऽति॑व्या॒धी जा॑यते। यत्रै॒तेन॑
य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै दी॒र्घो नाम॑ य॒ज्ञः। दी॒र्घायु॑षो ह॒ वै तत्र॑
मनु॑ष्या भवन्ति। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते। ए॒ष वै कृ॒त्तो नाम॑
य॒ज्ञः। कल्प॑ते ह॒ वै तत्र॑ प्र॒जाभ्यो॑ योगक्षेमः। यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑
यज॑न्ते॥७२॥

पय॑स्वा॒न्नाम॑ य॒ज्ञः प्रति॑ष्ठितम्भवति॒ यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यज॑न्ते षट् (ए॒ष वै वि॒भूः प्र॒भूरू॒र्जस्वा॒न्यय॑स्वा॒न्
विधृ॑तो॒ व्यावृ॑त्तः प्रति॑ष्ठितस्तेज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒स्यति॑व्या॒धी दी॒र्घः कृ॒त्तो द्वा॒दश ॥)॥१९॥—[१९]

ता॒र्प्येणाश्च॑ संज्ञ॑पयन्ति। य॒ज्ञो वै ता॒र्प्यम्। य॒ज्ञेनै॒वैन॑
सम॑र्धयन्ति। या॒मेन॑ सा॒म्रा प्र॑स्तो॒ताऽनू॑पतिष्ठते।

यम॒लोकमे॒वैनं॑ गमयति। ता॒र्प्यं च॑ कृत्यधीवा॒से चाश्व॑ः
संज्ञ॑पयन्ति। ए॒तद्वै प॑शूना॑ रूपम्। रू॒पेणै॒व प॑शूनव॑रुन्धे।
हि॒र॒ण्य॒क॒शि॒पु भ॑वति। तेज॒सोऽव॑रुद्धौ॥ ७३॥

रु॒क्मो भ॑वति। सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्यै। अश्वो॑ भवति।
प्र॒जाप॑ते॒रात्यै॑। अ॒स्य वै लो॒कस्य॑ रू॒पन्ता॒र्प्यम्। अ॒न्तरि॑क्षस्य
कृत्यधीवा॒सः। दि॒वो हि॑रण्यकशिपु। आ॒दित्य॑स्य रु॒क्मः।
प्र॒जाप॑ते॒रश्वः॑। इ॒ममे॒व लो॒कन्ता॒र्प्येणा॑प्नोति॥ ७४॥

अ॒न्तरि॑क्षं कृत्यधीवा॒सेन॑। दि॒वः॑ हि॒र॒ण्य॒क॒शि॒पुना॑।
आ॒दि॒त्यः॑ रु॒क्मेण॑। अश्वे॑नै॒व मे॒ध्येन॑ प्र॒जाप॑तेः सायु॑ज्यः
सलो॑कता॒माप्नो॑ति। ए॒तासा॑मे॒व दे॒वता॑ना॑ सायु॑ज्यम्।
सा॒ष्टि॒ताः॑ स॒मानलो॑कता॒माप्नो॑ति। योऽश्व॑मे॒धेन॑ यज॑ते। य
उ॑ चैनमे॒वं वेद॑॥ ७५॥

अवरुद्धा आप्नोत्यष्टौ च॥ २०॥

[२०]

आ॒दि॒त्याश्चाङ्गि॑रसश्च सु॒व॒र्गे लो॒केऽस्पर्ध॑न्त। तेऽङ्गि॑रस
आ॒दि॒त्येभ्यः॑। अ॒मुमा॑दि॒त्यमश्व॑ः श्वे॒तं भू॑तं दक्षि॑णामनयन्।
तेऽब्रु॑वन्। यन्नो नै॑ष्ट। स वर्यो॑ भू॒दिति॑। तस्मा॑दश्वः॑
सव॑र्येत्याह्वयन्ति। तस्मा॑द्यज्ञे वरो॑ दीयते। यत्प्र॒जाप॑ति॒राल॒ब्धोऽश्वो॑ऽभ
तस्मा॑दश्वो॒ नाम॑॥ ७६॥

यच्च॑यदरु॒रासी॑त्। तस्मा॑दर्वा॒ नाम॑। यत्स॒द्यो वाजा॑न्त्स॒मज॑यत्।
तस्मा॑द्वा॒जी नाम॑। यदसु॑राणां लो॒काना॑दत्त। तस्मा॑दादि॒त्यो

नाम। अ॒ग्नि॒र्वा अ॒श्वमे॒धस्य॒ योनि॑रा॒यत॑नम्। सूर्यो॒ऽग्नेर्यो॑नि॒राय॑त॒नम्।
यद॑श्वमे॒धेऽग्नौ॑ चित्यं उत्तरवेदिमु॒पव॑पति। योनि॑मन्तमे॒वैन॑मा॒यत॑नवन्तं
करोति॥ ७७ ॥

योनि॑मा॒नाय॑त॒नवान्भव॑ति। य एवं वेद। प्रा॒णापा॒नौ वा ए॒तौ
दे॒वाना॑म्। यद॑र्काश्वमे॒धौ। प्रा॒णापा॒नावे॒वाव॑रुन्धे। ओजो॒ बलं
वा ए॒तौ दे॒वाना॑म्। यद॑र्काश्वमे॒धौ। ओजो॒ बल॑मे॒वाव॑रुन्धे।
अ॒ग्नि॒र्वा अ॒श्वमे॒धस्य॒ योनि॑रा॒यत॑नम्। सूर्यो॒ऽग्नेर्यो॑नि॒राय॑त॒नम्।
यद॑श्वमे॒धेऽग्नौ॑ चित्यं उत्तरवेदिश्चिनोति। ताव॑र्काश्वमे॒धौ।
अ॒र्काश्वमे॒धावे॒वाव॑रुन्धे। अथो॒ अ॒र्काश्वमे॒धयो॑रे॒व
प्रति॑तिष्ठति॥ ७८ ॥

नामं करोति सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनञ्चत्वारि च॥ २१ ॥ [२१]

प्र॒जाप॑तिं वै दे॒वाः पि॒तर॑म्। प॒शुम्भू॑त॒ममे॒धाया॑ल॒भन्त।
तमा॒ल॒भ्योपा॑वसन्। प्रा॒तर्य॑ष्टा॒स्मह॑ इति। ए॒कं वा
ए॒तद्दे॒वाना॑म॒हः। यत्स॑व॒त्सरः॑। तस्मा॒दश्वः॑ पु॒रस्ता॑त्स॒वत्सर॑
आल॑भ्यते। यत्प्र॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभ॒वत्। तस्मा॒दश्वः॑।
यत्स॒द्यो मे॒धोऽभ॑वत्॥ ७९ ॥

तस्मा॑दश्वमे॒धः। वेदु॑कोऽश्व॒माशु॑म्भ॒वति॑। य एवं वेद।
यद्वै तत्प्र॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभ॒वत्। तस्मा॒दश्वः॑ प्र॒जाप॑तेः
प॒शूना॑मनु॒रूप॑तमः। आ॒ऽस्य॑ पु॒त्रः प्र॑ति॒रूपो॑ जायते। य एवं
वेद। सर्वा॑णि भू॒तानि॑ स॒म्भृत्या॑ल॒भते॑। स॒मैन॑न्दे॒वास्तेज॑से
ब्रह्म॑वर्च॒साय॑ भरन्ति। यो॑ऽश्वमे॒धेन॒ यज॑ते॥ ८० ॥

य उ चैनमेवं वेद। एतद्वै तद्देवा एतान्देवताम्।
 पशुम्भूतम्मध्यालभन्त। यज्ञमेव। यज्ञेन यज्ञमयजन्त
 देवाः। कामप्रं यज्ञमकुर्वत। तेऽमृतत्वमकामयन्त।
 तेऽमृतत्वमगच्छन्। योऽश्वमेधेन यजते। देवानामेवायनेनैति॥८१॥

प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण। अपुनर्मरमेव
 गच्छति। एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृषभं तूपरं
 बहुरूपमालभते। सर्वेभ्यः कामेभ्यः। सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्य
 जित्यै। सर्वमेव तेनाप्रोति। सर्वं जयति। योऽश्वमेधेन
 यजते। य उ चैनमेवं वेद॥८२॥

मेधोऽभ्वद्यजन्त एति वेद॥२२॥ [२२]

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य
 लोमं लोमं जुहोति। अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी।
 यत्सायं प्रातर्जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति।
 एतदनुकृति ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य लोमं लोमं
 जुह्वति। यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव
 मेध्यस्य पदेपदे जुहोति। द्रश्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य
 पदे॥८३॥

यद्द्रश्शपूर्णमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जुहोति।
 एतदनुकृति ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदेपदे
 जुह्वति। यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेद। अश्वस्यैव

मेध्यस्य विवर्तनेविवर्तने जुहोति। असौ वा आदित्योऽश्वः।
 स आहवनीयमागच्छति। तद्विवर्तते। यदग्निहोत्रं जुहोति।
 अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तनेविवर्तने जुहोति। एतदनुकृति ह
 स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनेविवर्तने जुहति॥८४॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च॥२३॥ [२३]

प्रजापतिस्तमष्टादशिभिः प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽपप्राणा अपश्रीरूध्वा
 प्रजापतिः प्रेणाऽनु प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्वदेवो वा अश्वोऽश्वस्य प्रजापतिस्तं
 यज्ञक्रतुभिरपश्रीब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वन्तदाहुरेष वै विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं
 पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयोविंशतिः॥२३॥

प्रजापतिरस्मिँल्लोक उत्तरतः श्रियमेव प्रजापतिरकामयत महान्यत्प्रातः प्र वा एष एभ्यो
 लोकेभ्यः सर्वं ह वै तत्र पयः स्वद्य उ चैनमेवं वेदं चत्वार्यशीतिः॥८४॥

प्रजापतिरश्वमेधं जुहति॥

हरिः ओम्॥

॥इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमः

प्रपाठकः समाप्तः॥